

स्वातंत्र्यपुर्व कालिन चंद्रपूर जिल्ह्यातील समाजसुधारक, संत व महात्मे

प्रा. डॉ. आर. पी. किरमिरे

सहयोगी प्राध्यापक
श्री जी. सी. पाटील मुनघाटे कला,
वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय
धानोरा जिल्हा- गडचिरोली

महाराष्ट्र भारत

प्रस्तावना :

चंद्रपुर जिल्ह्यास थोर समाजसुधारक व महात्मे यांची परंपरा लाभली असून स्वातंत्र्यपुर्व काळात अनेक समाजसुधारक, संत व महात्मे यांनी लोकजागृती व समाजसूधारनेसाठी भरीव कार्य केले आहे.

सत्यशोधक कै. आत्माराम मुकूद महाजन

आत्मारामजी महाजन यांचा जन्म इ.स. 1890 मध्ये ब्रह्मपुरी जवळील नवेगांव येथे शेतकरी कुटुंबात झाला होता.¹ त्यांचे प्राथमिक शिक्षण ब्रह्मपुरी प्राथमिक शाळा क्र. 1 मध्ये झाले. उच्च शिक्षणासाठी त्यांनी शेतकी शाळेत प्रवेश घेतला, परंतु त्यांनी शिक्षण अर्धवट सोडून इ.स. 1910 पासून समाजकार्याला वाहून घेतले.

त्यांच्यावर महात्मा जोतीराव फुले व सत्यशोधक समाजाचा प्रचंड प्रभाव होता. सुरुवातीच्या काळात त्यांनी जिल्ह्यात स्थापन झालेल्या चांदा जिल्हा संघामध्ये प्रचारकाचे कार्य केले. या काळात जिल्ह्यातील काँग्रेस कमेटी वकील पार्टीच्या ताब्यात होती. पहिल्या महायुद्ध काळात वार लोन(War Loan) देऊ नये, सैन्यात भरती होऊ नये, म्हणून जिल्ह्यात त्यांनी प्रचार केला. जिल्हा संघाचे प्रचारक म्हणून कार्य करीत असताना संघाच्या कार्यकर्त्याना अटक झाली. त्यात महाजन यांना इ.स.

प्रा. डॉ. आर. पी. किरमिरे

1Page

1918 ला 2 वर्ष 6 महिणे तुरुंगवासाची शिक्षा झाली. त्या वेळी सोबतच्या लोकांना कॉंग्रेस कमेटीने ब्राम्हन व्यक्ती होत्या म्हणून अपिल करून सोडविले परंतु बहुजन समाजातील महाजन यांना सोडवले नाही. याचाच निषेध म्हणून त्यांनी तुरुंगातून सुटका झाल्यावर इ.स. 1921 पासून सत्यशोधक समाजाच्या कार्याला वाहून घेतले. कुणबी जात सुधारणा, अस्पृश्यता निवारण, शिक्षण प्रसार असे अनेक कार्य त्यांनी ब्रम्हपुरी तालुक्यात केले.

ब्रम्हपुरी लोकल बोर्डाचे ते अध्यक्ष होते. तसेच सॅनिटेशन पंचायतीचेही अध्यक्ष होते. इ.स. 1932 च्या सुमारास त्यांनी सत्यशोधक समाज, ब्रम्हपुरी येथे स्थापन केला. आत्मारामजी महाजन यांच्या प्रयत्नाने ब्रम्हपुरी येथील गौतम नगरातील दलित वस्तीत विहीर बांधकाम झाले. ⁱⁱ

16 जून, 1934 रोजी त्यांनी समाज सुधारक संघाची स्थापना केली. स्वतःच्या मुलीचा विवाह नोंदनी पद्धतीने लावून आदर्श निर्माण केला. अस्पृश्यतेच्या त्या काळात महार, मांग, चांभार यांच्या घरी जावून त्यांना शिक्षणास प्रवृत्त केले, त्यांनी चालविलेल्या ब्राम्हणेतर चळवळीमुळे त्यांना सामाजिक बहिष्काराला तोंड द्यावे लागले. एवढेच नव्हेतर समाजकंटकांनी त्यांना मारहाण करून त्यांच्यावर प्राणघातक हल्ला केला. एखाद्या जातीचे वर्चस्व जनसामान्यांवर राहावे हे त्यांना मान्य नव्हते. ग्रामपंचायत निवडणुकीत एका खुर्चीवर शाळेच्या गेटसमोर बसुन 'मालगुजार, श्रीमंतांना मत देऊ नका, गरीब उमेदवारांना मत द्या, त्यांना निवडून आना,' असे मोठ्या आवाजात हातवारे करून सांगत असत.ⁱⁱⁱ कर्ज काढून सनवार साजरे करू नका, नवस फेहू नका, असा गावोगावी फीरून त्यांनी प्रचार केला.

इ.स. 1936-37 मध्ये आत्मारामजींनी श्री मोतीरामजी लांजेवार यांना 'ब्रम्हपुरी हितकारीनी शिक्षण संस्था' स्थापनेसाठी मोलाची मदत केली. महाजन यांच्या प्रयत्नाने इ.स. 1939 ला पहिल्या वर्षी 250 विद्यार्थी संस्थेला मिळाले. या संस्थेत मुख्याध्यापक म्हणून ब्राम्हण व्यक्तीची नेमणूक केली तेव्हा त्यास विरोध केल्यामुळे त्यांच्या सल्याने श्री महादेवराव बनपूरकर यांची नियुक्ती करण्यात आली. त्यांनी स्वतःच्या कृतीने तसेच साहित्यलेखन करून सामाज जागृतीचे कार्य हिरीरीने केले. त्यांचे बरेच समाजप्रबोधनपर साहित्य प्रकाशित व अप्रकाशित आहेत यात.

1 जातीतील चालीरीती, रुढी व सुधारणा

2 शेतक-यांची निकृष्ट अवस्था व त्याचे निर्मूलन

3 शेतीचा व्यवहार आणि फसगत लेखांक- 2

4 कुणब्यांना दोन शब्द, प्रकाशित 1926

5 कुणबी पोटजातीतील सुधारणा, प्रकाशित 1922

6 अभंगवाणी 1919 (जेल मध्ये लिहिलेली)

इत्यादी महत्वपूर्ण लिखान त्यांनी केले आहे.

चंद्रपूर जिल्ह्यातील दलितांचे कैवारी श्री देवाजी बापू खोब्रागडे.

महाराष्ट्रात, भारतात सामाजिक चळवळ उभारून दलितांच्या मनात जागृतीची ज्योत निर्माण करणा-या महात्मा फुले, यांच्या चळवळीचा वारसा छत्रपती शाहू महाराजांनी महाराष्ट्रात चालवला तर दलितांचे सामाजिक व राजकीय प्रश्न भारतीय स्तरावर दलित चळवळीच्या रूपाने डॉ आंबेडकरांनी अखिल भारतीय स्तरावर निर्माण केला.

ज्या काळात राजकीय स्वातंत्र्याचे आंदोलन भारतभर सुरु होते त्याच काळात बहुसंख्य बहुजन समाजाच्या उत्थानासाठी डॉ. आंबेडकरांनी चळवळ उभारली, चंद्रपूर जिल्ह्यात डॉ. आंबेडकरांच्या विचारांना व चळवळीला पाठिंबा देवून देवाजी बापू खोब्रागडे यांनी आपले जीवन तन, मन व धनाने वाहून घेतले.

त्यांचा जन्म चंद्रपूर या ठिकाणी 2 जानेवारी, 1899 ला झाला शिक्षण घेत असताना समाजातील अस्पृश्यतेबाबत त्यांच्या मना घृता निर्माण झाली यातूनच त्यांच्या मनात समाजसेवेच्या विचारांनी आकार घेतला. इ.स. 1917 पर्यंत मॅट्रीक पर्यंतचे शिक्षण पूर्ण करून त्यांनी इ.स. 1923 ला चंद्रपूर येथे सुताचा व्यवसाय सुरु केला. तसेच थोरल्या भावाच्या लाकूड व्यवसायात स्वतःला गुंतवून ते यशस्वी व्यावसायिक झाले. देवाजी खोब्रागडे यांनी यशस्वीपणे व्यवसाय करून समाजसेवाही सुरु केली. त्यांच्या प्रयत्नामुळे दादमहाल वार्डातील सरकारी जागा इ.स. 1930 मध्ये रात्रीच्या शाळेसाठी उपलब्ध झाली. बाहेरून शिक्षणासाठी आलेल्या विद्यार्थ्यांना आर्थिक मदतीसोबतच स्ततःच्या घरी भोजनाची मोफत व्यवस्था केली.^{iv}

त्यांच्या कार्यामुळे त्यांना सामाजिक प्रतिष्ठा मिळाली, त्यांनी जिल्ह्यात दलित चळवळीला गती देण्याचे कार्य केले. अनेकदा त्यांची नियुक्ती चंद्रपूर नगरपालिका समितीमध्ये झाली. इ.स. 1934 ला म. गांधीजींचे हरिजन दौ-यानिमीत्य चंद्रपूर येथे झालेल्या सभेत व्यासपीठावर त्यांनी

प्रा. डॉ. आर. पी. किरमिरे

3Page

भाषण दिले. इ.स. 1930 नंतर डॉ. आंबेडकरांच्या दलित चळवळीला पाठिंबा देवून जिल्ह्यात जागृती घडवून आणण्याचे कार्य सुरु केले.^v मार्च 1928 व मार्च 1931 ला चंद्रपूर नगरपालीकेत, नामिनेटेड नगरसेवक म्हणून त्यांची निवड झाली होती^{vi}

इ.स. 1932 ला कामठी येथे झालेल्या दूस-या भारतीय दलित काँग्रेसच्या स्वागत समितीचे सदस्य होते. 7 व 8 मे, 1932 ला त्यांच्याच नेतृत्वात चंद्रपूर येथे मध्यप्रांतीय दलित परिषदेचे अधिवेशन पार पडले. इ.स. 1937 ला ते स्वतंत्र भारत पक्षाचे उमेदवार म्हणून चांदा-ब्रह्मपुरी निर्वाचन क्षेत्रातून निवडून आले. त्यांच्या कार्याचा गौरव म्हणून 14 एप्रिल, 1937 ला डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या वाढदिवसानिमीत्य नागपूर येथे गौरव करण्यात आला. 6 ते 15 मे, 1937 दरम्यान अमरावती येथील बहिष्कृत विद्यार्थी संमेलानात उपस्थित होते, त्याचप्रमाणे छिंदवाडा येथे 26 व 27 मे, 1940 ला झालेल्या महाकोसल अस्पृश्य परिषदेचे ते अध्यक्ष होते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी केलेल्या धर्मांतराच्या घोषनेला पाठिंबा देवून संपूर्ण जिल्ह्यात त्याचा प्रसार केला.^{vii}

याचसोबत त्यांचा अनेक संस्थांशी संबंध असून शिक्षण विषयक कार्यही केले आहे. इ.स. 1938 पासून कोटीतील ज्युरी मैंबर, व चांदा जिल्हा कारागृहाचे सल्लागार सभासद होते. इ.स. 1944 ला स्थापन झालेल्या फिमेल एज्युकेशन सोसायटीचे ते फाउंडर मैंबर होते. त्यांच्या नेतृत्वानेच चंद्रपूरला भारतीय बौद्धजन समितीची शाखा स्थापन झाली. या शाखेचे ते अध्यक्ष होते. स्वातंत्र्योत्तर काळात चंद्रपूर येथे त्यांच्याच नेतृत्वात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या उपस्थितीत ऐतिहासिक धर्मांतर सोहळा घडून आला, या वेळी त्यांनी बौद्ध धर्माची दिक्षा घेऊन हा धर्मांतर सोहळा यशस्वीपणे पार पाडण्यास सिहांचा वाटा उचलला. असा चंद्रपूर जिल्ह्यातील दलितांचा कैवारी 28 जून, 1966 ला कायमचा काळाआड गेला.^{viii}

श्री शंकरराव अप्पलवार

श्री. शंकरराव अप्पलवार यांचा जन्म 9 ऑगस्ट, 1917 मध्ये झाला. प्राथमिक शिक्षण पूर्ण करून त्यांनी इ.स. 1937 मध्ये मॅट्रीकची परीक्षा उत्तीर्ण केली. यानंतर इ.स. 1940 मध्ये न्यु मॉडेल हायस्कूल येथे शिक्षक म्हणून कार्य केले. याच काळात सार्वजनिक क्षेत्राशी त्यांचा संपर्क येवून समाजकार्यास सुरुवात केली.

प्रामुख्याने त्या काळात अस्पृश्यता ही प्रमुख सामाजिक समस्या होती. यासाठी त्यांनी 'हिंदी युवक समाज' स्थापन करून स्पृश्य-अस्पृश्य भेदभाव कमी करण्यासाठी हाँकी टिम काढून त्यात अस्पृश्य मुलांना विनामूल्य प्रवेश दिला. दलित, अस्पृश्य वर्गात शिक्षणाचा प्रसार व्हावा म्हणून भानापेठ, घुटकाळा, भंगी कॉलनी इत्यादी ठिकाणी रात्रीच्या शाळा स्थापण करून शिक्षणाचे कार्य केले. हिंदी युवक समाजातर्फे वार्षीक गणेशोत्सव त्यांनी सुरु केला.

इ.स. 1943 मध्ये त्यांनी कामगार संघ स्थापन करून कामगारांना न्याय मिळवून दिला त्यांच्या कार्यामुळे ते लोकप्रिय झाले. लोक त्यांना भंगायोंका राजा म्हणून ओळखत होते. त्यांचा मृत्यू दिनांक 14 जुलै, 1950 मध्ये झाला.^{ix}

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज

तुकडोजी महाराज यांचे बालपणीचे नांव माणीक असे होते. त्यांचा जन्म 30 एप्रिल, 1909 ला अमरावती जिल्ह्यातील यावली येथे झाला. लहानपणापासूनच त्यांच्यावर आध्यात्मिक विचारांचा प्रभाव होता. आडकोजी बाबांचे ते भक्त होते. आडकोजी बाबा समाधिस्त झाल्यामुळे त्यांच्या मनात विरक्ती निर्माण झाली आणि वयाच्या 16 व्या वर्षी ते घर सोडून रामटेकच्या जंगलात तपश्चर्चा करू लागले.^x त्यानंतर वयाच्या सतराव्या वर्षी ते रामटेक वरून श्री कृष्णराव भूते यांचेसोबत नेरी येथे येऊन 4 महिणे राणोराण भटकत राहिले. इ.स. 1926 मध्येच ते श्री सीतारामजी राचलवार यांच्या बैलबंडीवर बसून चिमूरला आले. या परिसरात ते देवबाबा म्हणून प्रसिद्ध झाले. चिमूरच्या परिसरात ते ताडोबा, रामदिघी, सातवाहिणी परिसरात फिरून तपसाधना केली. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचा जिल्ह्यातील चिमूर येथे बालपणापासूनच संबंध होता. चिमूर मधील लोकशिक्षण व लोकजागर कार्यात त्यांचे मोठे योगदान आहे. इ.स. 1926 ते 1942 च्या काळात येथील प्रमुख घडामोडीवर त्यांचा प्रभाव पडला होता. चिमूर परिसरातील लोकांवर त्यांचा प्रभाव पडून लोक त्यांना अवतारी पुरुष मानू लागले. त्यांचे अनेक भक्त या ठिकाणी निर्माण झाले. आध्यात्मिक ज्ञान, समाजसेवा व राष्ट्रभक्ती अशा तिहेरी विचारांचे वलय त्यांच्या विचारात होते

माणीक, देवबाबांच्या भक्त मंडळींनी, त्यांच्या प्रेरणेने 25 जुलै, 1926 ला चिमूर येथे 'माणीक प्रासादिक बालसमाज' स्थापन केला, या समाजाच्या माध्यमातून दैनिक भजनाचे कार्यक्रम व आरती केली जात होती. इ.स. 1927 ते 1929 या काळात तुकडोजींनी चिमूर मधीच 'आनंदामृत' ग्रंथाची रचना केली.

प्रा. डॉ. आर. पी. किरमिरे

5Page

तुकडोजी महाराजांनी संपूर्ण जिल्ह्यात फिरुन भजनाचे कार्यक्रम केले. भजन व किर्तनाच्या परंपरागत साधनांचा वापर करून समाजप्रबोधनासाठी तसेच लोकांना नवी दृष्टी मिळण्यासाठी त्यांनी अथक परिश्रम घेतले. इ.स. 1930 मध्ये जिल्ह्यातील शेगांव, शंकरपूर, नवरगांव, ब्रह्मपुरी, चिमूर, चंद्रपूर येथे भजनाचे कार्यक्रम आयोजीत केले. त्यांचे भजन ऐकण्यासाठी लोकांची गर्दी जमत होती, चंद्रपूर शहरातील गांधी चौक, किंवा टिळक मैदानही त्यांच्यासाठी अपुरा पडत होता एवढ्या गर्दीतही लोक शांतचित्ताने त्यांचे भजन एकण्यात रममाण होऊन जात होते. चंद्रपूरला तुकडोजी महाराज यांचा मुक्काम स्वातंत्र्य सैनिक जगदीशराव साळवे यांच्याकडे राहत असे. गोंडवनातील सत्याग्रहांच्या शिबिरांमध्ये 'झुटी गुलामशाही क्या डर बता रही है?' या सारखी देशभक्ती निर्माण करणारी भजने त्यांनी गायली. त्यांच्या कार्यामुळेच जिल्ह्यात इ.स. 1935 नंतर गावोगावी आरती मंडळ, सच्चे दरबार, भजन मंडळे स्थापन होवून लोकजागृतीचे कार्य सुरु झाले.^{xii}

इ. स. 1941-42 च्या काळात त्यांनी जिल्ह्यात राष्ट्रधर्म जागृती मोठ्या प्रमाणात घडवून आणली. 16 ऑगस्ट 1942 ला घडून आलेल्या चिमूर क्रांती दिनापूर्वी 13 व 14 ऑगस्टला तुकडोजी महाराजांनी चिमूरला जाहीर भजन करून लोकांच्या मनात राष्ट्रभक्ती जागवली होती. ^{xiii} या आंदोलनातील त्यांच्या प्रचार कार्यामुळेच सरकारने त्यांच्या भजनांवर बंदी घातली, एवढेच नव्हे तर त्यांना अटक करून तुरुंगातही टाकले.^{xiv}

ब्रह्मपुरी येथील नेवजाबाई हितकारिणी शिक्षण संस्था स्थापने मागे महाराजांचे विशेष सहकार्य होते. श्री मदनगोपालजी भैया यांनी महाराजांच्या मार्गदर्शनातून व चर्चेतून इ.स. 1941 ला नेवजाबाई हितकारिणी शिक्षण संस्थेची स्थापना केली, मदनगोपालजींनी संस्थेची धुरा आपल्या खांद्यावर घेतली असली तरी ते म्हणायचे, "मी राष्ट्रसंताचा नाँमिनी म्हणून काम करीत आहे." इ.स. 1945 ला तुकडोजी महाराज ने. हि. शिक्षण संस्थेचे अध्यक्ष झाले, ^{xv} या परिसरात शिक्षण प्रसारासाठी महाराजांनी बरेच कार्य केले.

सतपुरुष- संत चंद्रबाबा

ब्रिटिशकालीन चंद्रपूर जिल्ह्याच्या इतिहासात होवून गेलेल्या थोर व संत पुरुषांमध्ये चंद्रबाबा यांचे स्थान महत्वपूर्ण आहे. अस्पृश्यता, मूर्तीपूजेविरुद्ध भजन व उपदेशाच्या माध्यमाने समाजसुधारणा करणारे ते संतपुरुष होते.

14 मे, 1867 ला चंद्रबाबांचा जन्म चंद्रपूर येथे चोरखिडकी वस्तीत झाला. आईचे नांव रुखमाबाई व वडिलांचे नाव राघोबाजी असे होते. त्यांचा व्यवसाय विणकामाचा असून राघोबाजी कबीरपंथी होते. त्या काळात अस्पृश्य मानल्या गेलेल्या महार जातीत चंद्रबाबा जन्मले होते. चंद्रपूर या गावावरून त्यांचे नाव चंद्र ठेवण्यात आले. चंद्रबाबांना शिक्षणाचा गंध नव्हता मात्र लहापणापासूनच त्यांचे व्यक्तीमत्व आकर्षक होते. शांत वृत्तीचे चंद्रबाबा लहान असतानाच त्यांच्या भोवती चमत्कारांचे वलय निर्माण झाले. तीन-चार वर्षांचे असताना गोट्यांचे देव, मूर्त्या वैगेरे ते फेकू लागले, तसेच अंगनातील तुळशीचे झाड ते सतत उपटून टाकीत असत.^{xv}

चंद्रबाबा 25 वर्षांचे होते तेव्हापासूनच लोक त्यांच्याकडे आकर्षित होऊ लागले, वडिलांनी सुरु केलेल्या मार्डी येथील दारुभट्टीत जावून ते लोकांना उपदेश देऊ लागले. जवळपासचे अनेक लोक त्यांचे शिष्य बनून दररोज त्यांचा उपदेश ऐकण्यासाठी गोळा होत होते. चंद्रबाबा आपल्या उपदेशातून लोकांना, परमेश्वर एक आहे, सर्व धर्म एक आहेत, कुणाचेही मन दुखावू नये, सत्याचे अनुकरण करावे या विषयांवरील उपदेशासोबतच त्यांनी अंधविश्वास, अंधश्रद्धा, जातिभेद, स्पृष्य-अस्पृष्यता व मूर्तीपूजा यांना विरोध करून लोकांना जागृत करण्याचे कार्य केले. हळूहळू त्यांच्या विचारांनी प्रभावित होवून सभोवतालचे चांभार, भंगी, तेली, माळी, कोष्टी, कुणबी, ब्राम्हण, महार अशा अनेक जातीचे लोक त्यांचे शिष्य बनले.

चंद्रबाबांच्या अस्पृष्यता व मूर्तीपूजेविरुद्धच्या कृतीमुळे व विचारांमुळे त्यांच्यावर व त्यांच्या शिष्यांवर बहिष्कार टाकण्यात आला, अशा स्थितीतही ते घाबरले नाही उलट समाजसेवेचे कार्य अधिक जोमाने सुरु केले. त्यांचे नातलगही त्यांच्यापासून दूर राहू लागले यामुळेच त्यांनी धर्मपरिवर्तनाचा निर्णय घेवून इ.स. 1909 ला चंद्रपूर जिल्ह्याचे तत्कालीन कलेक्टर श्री जी. ए. खान यांच्या उपस्थितीत आपल्या शिष्य मंडळीसह मुसलमान धर्माचा स्विकार करून स्वतः गुलाम रसूल नाव धारण केले. पुढे आपल्या कार्यात कुणाचीही अडचन होऊ नये म्हणून चंद्रबाबांनी चंद्रपूर जवळील तीन मैल दूर शांत ठिकाणी गांव बसविण्याचा निर्धार करून कलेक्टर साहेबांच्या परवानगीने इ.स. 1910 मध्ये स्वतः जावून राहीले, त्या ठिकाणास त्यांनी दूर्गापूर हे नांव दिले. त्या वेळी त्यांच्यासोबत त्यांचे शिष्य श्री. आडकूबुवा, श्री. ठोंबाजी, श्री वानखेडे, श्री शिवाजी रामटेके, श्री धर्मजी शेंडे, श्री सखाराम शेंडे, श्री गोविंदा गावंडे, श्री बळीराम चांदेकर ही मंडळी तिथे वस्ती करून राहू लागली व दूर्गापूर गांव नावारूपास आले.^{xvi} सांप्रत स्थितीत दूर्गापूर हे गांव चंद्रपूर शहरातच समाविष्ट असून या ठिकाणी महाऔष्णीक विद्युत निर्मिती केंद्र सुरु आहे.

चंद्रबाबा यांनी समाज जागृतीसाठी 'जात पात तोडक मंडळ' व 'मूर्ती छेडक, नाशक मंडळ' स्थापन करून या माध्यमाने जनजागृती व समाजसुधारणेचे कार्य सुरु केले. त्यांच्या विचार व कार्यामुळे अनेक जाती, धर्माचे लोक त्यांच्याभोवती जमले. पाढी, मौलवी, काजी, यांच्यासोबत त्यांनी अनेकदा चर्चा केल्या. चंद्रपूरचे आडकूबुवा त्यांच्या शिष्यांमधील बाबांचे परमभक्त होते. चंद्रबाबा हे सर्वधर्म समभावाचे प्रतीक होते, दुर्गापूरच्या वास्तव्यात असताना स्क्रिस्टी बिशप व चंद्रबाबा यांच्यात धार्मिक चर्चा घडून आली. बिशप साहेबांनी या वेळी चंद्रबाबांना स्क्रिश्चन धर्म स्वीकारण्याचा आग्रह धरला तेव्हा, आमच्या लेकरांना शिक्षण घेण्याकरिता एक शाळा द्या असे सांगितले. तेव्हा बिशप साहेबांनी शाळा बांधण्याचे कबूल केल्यावर येशूदास नांव धारण करून शिष्यांसह स्क्रिश्चन धर्म स्वीकारला, असे असले तरी ते मंदिरात पूजा व मश्जीद मध्ये जावून नमाज पडत होते.^{xvii} दुर्गापूरमधील वास्तव्यातच त्यांची कीर्ती व प्रसिद्धी दूरवर पसरली, दूरवरचे लोक बाबांचे दर्शन व उपदेशासाठी येत होते. नागपूर जिल्ह्यातील काटोल येथे राहणारे ब्राह्मण समाजातील श्री बाबुराव देशमुख प्रसिद्ध कर्तनकार होते, त्यांना चंद्रबाबांच्या लौकिकाविषयी माहिती मिळताच ते त्यांच्या दर्शनासाठी दुर्गापूर येथे आले. त्या वेळी बाबांच्या उपदेशाने प्रभावित होवून बाबुराव देशमुख, बाबांचे शिष्य बनले^{xviii}

दूर्गापूर मध्ये वास्तव्यास आल्यानंतर बाबांनी गावोगावी जावून मानवतेचा संदेश भजनाद्वारे दिला. दगळाच्या मूर्तीत देव राहूच शकत नाही, पूजा केवळ ढोँग आहे, ती परंपरागत चालत आलेली रुढी आहे, दगडाच्या मूर्तीपेक्षा मूर्ती घडविणारा मूर्तीकार श्रेष्ठ आहे. मातीची मूर्ती घडविणारा कुंभार श्रेष्ठ आहे. असा संदेश त्यांनी गावोगावी पोहचविला.

इ.स. 1929 ला चंद्रबाबा नागपूर येथे आले असता, श्री विठ्ठल पांडे यांच्या घरी बाबांची भेट डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्यासोबत झाली. या भेटीत डॉ. आंबेडकरही बाबांच्या विचारांनी भारावले होते.

13 एप्रिल, 1936 ला दुर्गापूर येथे घेण्यात आलेल्या अखिल सर्व धर्म परिषदेचे चंद्रबाबा अध्यक्ष होते. या परिषदेत पारिसरातील स्क्रिश्चन, मुसलमान, हिंदू धर्माचे प्रतिनिधी उपस्थित होते. या परिषदेच्या माध्यमातून बाबांनी सर्वधर्मसमभावाचा संदेश दिला. धार्मिक समन्वय व जातिभेद नष्ट करण्याविषयी लोकांना जागृत करण्याचे कार्य या परिषदेने केले. बाबांच्या नेतृत्वात अशाच प्रकारच्या धर्म परिषदांचे आयोजन जिल्ह्यात चंद्रपूर येथे इ.स. 1937 व 1940 ला दुर्गापूर येथेच आयोजित केली. असा मानवतेचा प्रचारक, संतपुरुषाचा मृत्यू 14 मे, 1944 ला झाला. त्यांच्या या कार्यामुळे चंद्रपूर व जिल्ह्यातील इतर भागात धार्मिक जागृती घडून येण्याचे महत्वाचे कार्य झाले.

एकंदरीत अनेक जाती, धर्म असलेल्या या जिल्ह्यातील सामाजिक जीवन वैशिष्ट्यपूर्ण असे होते. ब्रिटिशकाळात येथील समाज अनेक प्रथा पंरपरा व अंधश्रद्धा यांनी भरलेला असून, शिक्षणाची स्थिती सोचनीय अशीच होती. ब्रिटिश काळात जिल्ह्यात शिक्षणाचा प्रसार घडून आल्यामुळे या कालखंडात सुशिक्षित वर्गानी समाजाचे सामाजिक नेतृत्व करून अनेक सभा, संघटना व संस्थेच्या माध्यमाने समाजजागृतीचे कार्य केले. अस्पृश्यतेचे चटके सहन केलेल्या समाजात दलित चळवळीच्या रूपाने नवा उत्साह निर्माण होऊन, विषमतेवर आधारलेल्या हिंदू धर्मास विरोध करून जिल्ह्यातील अस्पृष्य समाजाने डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे नेतृत्व स्विकारून धर्मातरास पाठिंबा दिला. तर समाजसुधारकांनी या परिसरातील अजानी लोकांना जागृत करण्याचे महत्वपूर्ण कार्य केले.

ⁱ म. सी. जांभुळे., लेख, 'एक झुंजार नेतृत्व कृतिशील सुधारक', स्मरणिका कै. आत्मारामजी महाजन पृ. 8

ⁱⁱ कित्ता

ⁱⁱⁱ यशोदाबाई कांबळे, लेख, 'एक झुंजार नेतृत्व कृतिशील सुधारक', स्मरणिका कै. आत्मारामजी महाजन पृ. 3

^{iv} आदि माणव सांध्य दैनीक

^v पं. भगवतीप्रसाद मीश्र, भा.स्व.सं.मे चं., पृ. 202,

^{vi} तु. ना. काटकर, 'चं.न.पा.श.ग्रंथ पृ. 77, 78

^{vii} एच. एल. कोसरे, 'विदर्भातील दलित चळवळीचा इतिहास (स्वातंत्र पूर्व काळ)' पृ. 49

^{viii} आदि माणव सांध्य दैनीक पृ. 5

^{ix} अ. ज. राजूरकर, चंद्रपूरचा इतिहास पृ. 362

^x प्रभाकर वडीखाये, संपा. स्मरणिका. 'माणिकगंध' स्मरण राष्ट्रसंतांच्या कार्याचे'. ने. हि.

महाविद्यालय ब्रह्मपुरी 2008

^{xi} लोकमत, 'चांदागडच्या नांदी' दि. जूलै 2002

^{xii} राजाभाऊ कुलकर्णी, 'जळते दिवस पेटलेली माणसे' पृ. 136

प्रा. रघुनाथ कडवेए '1942 चा चिमूर क्रांती संग्राम' पृण. 1 ते 30

^{xiii} प्रभाकर वडीखाये, पृ. 72

^{xiv} स्मरणिका-माणिकगंध, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज दहावे साहित्य संमेलन, ब्रह्मपुरी. पृ. 6

^{xv} परिक्षितजी भिकाजी बोरकर, 'सतनाम कबीर सतपुरुष चंद्रबाबा', पृ. 9

^{xvi} कित्ता, पृ. 10

^{xvii} कित्ता, पृ. 14

^{xviii} कित्ता, पृ. 21